

OTAZNÍKY NAŠICH DĚJIN

Valentin Urfus

Císař Josef I.

nekorunovaný Habsburk
na českém trůně

Valentin Urfus

**CÍSAŘ JOSEF I.
Nekorunovaný Habsburk
na českém trůně**

Nakladatelství Libri
Praha 2004

© Valentin Urfus, 2004
© Libri, 2004

ISBN 80-7277-211-2

OBSAH

Rozmnožitel říše...	7
Předlužená pozůstalost?	14
Mladý muž, mladý vladař	24
Dvě jména pro jednu bitvu: Höchstädt nebo Blenheim	40
Věčné habsburské dilema: dynastie, nebo říše?	54
Nekorunovaný král	65
Dávno zapomenuté pochybení českých stavů	73
Česká kapitola Josefovy vlády: rozšiřující se obzory	86
Nové právo útrpné a hrdelní: Josefův trestní zákoník	109
Readmise – pojem téměř zapomenutý	122
Návrat do středověku branou věku osvíceného	130
První josefinismus?	144
František II. Rákóczi a poslední uherské stavovské povstání	154
Přichází smrt...	160
Literatura	167

ROZMNOŽITEL ŘÍŠE

Snad každý se někdy touží dostat věcem na kloub. Mnohdy to však není snadné, když poznání vyžaduje jít ke kořenům. Ty mohou sahat velmi hluboko, často dále než si myslíme a než jsme připraveni připustit.

I doba minulá někdy hledala odpovědi na své otázky v minulosti, ve svých dějinách. Mnohdy se tak dokonce dělo spíše z naléhavé politické potřeby než ve snaze proniknout do zašlých časů.

A o krátkém panování Josefa I. to platí více, než by se na první pohled zdálo; mladý vladař a náběh k nadějným změnám jsou s dávnou minulostí spjati nečekaným mostem. Této vazbě se nelze vyhnout a není těžké se o ní přesvědčit. Doba, která jakoby měla otevřít dveře k novým obzorům, se nakonec musela obrátit zpět do vzdáleného středověku a naposledy se vypořádat s některými jeho zásadními otázkami.

Slavnostní chvíle i pojmenování se neobejdou bez velkých slov, ta však často mohou znít dutě a prázdně, pokud nás nezajímají a nerozumíme jim. Obdobně je to i s panovnickými tituly: zdají se být přebytné, užitečné nanejvýše pro romantické příběhy o minulosti. Přesto však může být zajímavé zastavit se nad nimi a pokusit se přiblížit k jejich významu, neboť jsou jako každé lidské dílo odrazem své doby a často překvapivě přispějí k jejímu pochopení.

Josef I. byl králem českým a uherským, ale byl také, a to především, císařem. Tedy hlavou říše, která sama sebe označovala jako říši římskou. Nakolik to bylo na počátku 18. století oprávněné, nechejme zatím stranou. V každém případě však jak české slovo „císař“, tak německé *der Kaiser* v sobě skrývá připomínku muže, který více než kdo jiný zasáhl do dějin antického římského impéria – Caesara.

Politický útvar, který se na počátku 18. století stále ještě nazýval římskou říší, měl již s jakoukoli „římskostí“ společného jen velmi málo, možná téměř nic. Jednoduše řečeno, šlo o státní celek s těžištěm v území, které odpovídá zhruba dnešnímu Německu. To se také od určité doby projevovalo oficiálně v názvu „svatá říše římská národa německého“.

Jestliže nás okouzluje renesance a její návrat k myšlenkovému i uměleckému dědictví antiky, musíme ocenit i jiný návrat – návrat evropského středověku k ideji římského impéria. V dějinách najdeme jen málo příkladů tak výrazně chtěné a uplatňované historické kontinuity,

jakou je myšlenka a vznik středověké „říše římské“. Z hlediska středověkého chápání však dokonce jde nejen o vznik, ale vlastně o obnovení říše – o renovaci impéria. Rychle se šířící a rychle uplatňované, svým způsobem vtipné a srozumitelné učení o tzv. *translaci* či přenesení impéria, podpořilo tuto víru: impérium, neboli politická idea říše, bylo od starověkých Římanů přeneseno na nové národy. Ty pak měly dále být jejich nositeli a uvádět ji v život.

Jistou úlohu při tom sehrála i křesťanská církev. Podle obecného přesvědčení byla již v raném středověku jakousi „imitací říše“ (*imitatio imperii*), zároveň si i v temných stoletích „barbarského věku“, následujícího po zániku římského státu na západě, uchovala nejen univerzální jazyk – latinu, ale i zbytky římské administrativy. Ta zůstala zachována paradoxně proto, že přes prvotní tvrdé pronásledování se křesťanství v Římě nakonec stalo státním náboženstvím.

Velmi výmluvná je ještě jiná skutečnost. A pro středověkého člověka možná srozumitelnější: byl to přece právě papež, který o Vánocích roku 800 korunoval tehdy nejmocnějšího vladaře, Karla Velikého, císařem. Pro Karla, jenž nesporně byl už tehdy velkou vladařskou osobností, byl tento akt dovršením výbojů i politického díla. Oba pak, císař i papež, přispěli k tomu, že idea impéria vstala jako onen příslovečný fénix ze svého popela k novému životu. Tak by bylo možno načrtnout páteř politické doktríny i ideologie středověkého římského císařství – a přece by ještě něco velmi podstatného, ba zásadního, chybělo.

Antická římská říše sjednotila celý tehdejší známý svět, byla v pravém slova smyslu světovým státem. A právě to se mělo znovu ve středověku opakovat. Samozřejmě novým způsobem, který odpovídal jiné době. I to je další důležitý prvek středověkého politického myšlení – možná ještě závažnější než všechny předchozí. Ztělesněním tohoto středověkého politického univerzalizmu se měla stát – a také se skutečně stala – středověká římská říše. V očích středověku byla, prostě a jednoduše, politickou organizací veškerého křesťanského světa. A císař byl v tomto ohledu jeho pánem, tedy „pánem světa“.

Raně středověký stát lze jen obtížně přirovnat k dnešnímu. Jeho ztělesněním byl tehdy panovník. Nikdy snad více neplatilo o panovníkovi jako právě tehdy, že je a stát nelze od sebe oddělit, ač okřídlené rčení „stát jsem já“, připisované Ludvíkovi XIV., je spojeno daleko více s pozdější dobou. Dobou, kdy žil a vládl Josef I., která je a bude nejvíce předmětem našeho zájmu. Raně středověký panovník obklopený družinou svých nejbližších obstarával všechny státní záležitosti a více nebylo třeba. Něco je však přece jen nutno dodat: obraz tohoto světa je neoddělitelně spojen s takzvaným lenním feudalismem. Lenní vztahy

předpokládaly vzájemnou nadřazenost a podrobenost, a to nejen mezi nižšími feudály, u nichž není možno hovořit o panovnickém postavení, ale i mezi těmi, které bylo možno skutečně považovat za vladaře a panovníky. Takovéto vztahy pokrývaly celý tehdy známý – proti našemu značně malý – svět. A právě jen v takovémto světě, navíc surovém a syrovém zároveň, mohl být nejmocnější vladař snadno považován za hlavu veškerého křesťanstva; toto prostředí činilo myšlenku politického univerzalizmu zároveň možnou i nosnou.

Jako vždy, i ve středověku existoval značný rozdíl mezi idejí a skutečností, mezi doktrínou a realitou. Opravdová západní Evropa a její hlavní státy, Francie a Anglie, ideu politického univerzalizmu nikdy bez výhrady nepřijaly. Anglie měla pro svoji ostrovní polohu vždy poněkud odchylný a svérázný vývoj, Francie měla pak nadto po ruce velmi pádný argument: prvý vládce obnovené středověké říše a její zakladatel byl právě Francouzi uctíváný *Charlemagne* (Karel Veliký), tedy stejně tak vladař Francie jako říše. Pro nějakou závislost Francie na říši tedy nebylo nejmenšího důvodu. Středověká říše římská se tak v podstatě rychle omezila na prostor dnešního Německa. Ten se stal jejím hlavním těžištěm, připočteme-li ještě Apeninský poloostrov a některá drobnější území, jako zejména dnešní státy Beneluxu. Snad ani nepřekvapí, že ještě v druhé polovině 17. století a počátkem století následujícího se většina těchto souvislostí znovu vracela a vytvářela jakýsi historický rámec tehdejších politických událostí.

Jednoznačnou ideu však narušoval fakt, že vedle císaře byl hlavou křesťanského světa také papež. A jen korunovací z rukou papeže se panovník, zvolený německými knížaty, mohl stát císařem. Kdo měl tedy přednost před kým? Která moc stála výše: světská moc císařova, či duchovní papežova? Zápas o to naplnil svým hlukem téměř celý středověk a skončil nedobře pro obě strany. Papež sice načas vítězil; bylo-li to však vítězství, pak jen vítězství Pyrrhovo, jak to výstižně vyjádřil český historik Josef Šusta.

I tyto souvislosti poznamenaly vládu Josefa I., dokonce velmi výrazně, někdy se hovoří i o jakémsi epilogu těchto zápasů, o poslední kapitole dlouhá staletí trvajícího soupeření mezi císařstvím a papežstvím, mezi impériem a sacerdociem.

Podle jména žila ovšem idea císařství dále. Na jejího nositele bylo však pohlíženo jen jako na panovníka mimořádně významného, významnějšího než ostatní, jehož reálná moc se opírala o Německo – a právě tam měla imperiální idea jakýsi zpětný a pro německý vývoj krajně osudový dopad. Chtěl-li se panovník, který svoji moc prosadil právě tady, stát císařem, musel vykonat tzv. římskou jízdu: odebrat se do Říma, aby jej papež za císaře korunoval – jinak vytouženou hodnost

nezískal. Ona „římská jízda“ ovšem nebyla pouhým cestovatelským výkonem.

Současně bylo většinou třeba alespoň dočasně uplatnit či znovu obnovit císařskou moc na Apeninském poloostrově, který jinak žil vlastním politickým životem. V prostředí vysoké ekonomické i kulturní úrovně, kterou stále více určovala síť významných městských států a rozmanitých feudálních panství, to nebylo právě lehké. Výprava za císařskou korunou tak mohla být spojena se značnými riziky, císařský kandidát mohl být snadno vtažen do víru místních bojů a mocenských zápasů. Zato se však cesta stávala jakousi opakovanou, i když v jádře značně omezenou, příležitostí k tomu, jak projevit imperiální ideu středověkého císařství navenek.

Římské jízdy skončily – i v tom je jakási nechtěná symbolika – na samém prahu tzv. novověku. Posledním korunovaným císařem byl v roce 1530 Karel V. a významný obřad korunovace se odehrál ne v Římě, ale v severoitalské Bologni. Od té doby se císařem stával v Německu zvolený panovník. Nebyl však již císařem korunovaným, ale jen – tak zněl nyní jeho nový titul a nové označení – „císařem voleným“ (*imperator electus*). Ani v tomto případě nejde o vzdálené a pro počátek 18. století bezvýznamné děje; byl to opět právě Josef I., který se snažil říšské panství v Itálii obnovit.

Skutečnost, že budoucí hlava říše byla jinde volena a jinde korunována, vedla přirozeně k tomu, že císařova panovnická moc byla značně oslabována, neboť se nemohla významněji soustředit do určitého času a prostoru. V obměně totéž platilo o ideologii politického univerzalizmu, který měl hlavu říše nepochybně posilovat. Ve výsledku ji však spíše oslaboval, neboť rozptyloval mocenskou politiku jednotlivých vládařů – často nakonec vládli všude a nikde. Německé nacionálně orientované dějepiscectví to také v době probouzejícího se nacionalismu 19. století neopomenulo vytýkat zvláště císařům štaufské dynastie.

Právě tyto okolnosti vyvolaly ve středověkém Německu počátek jeho politické rozdrobenosti, která německé prostředí určovala až hluboko do 19. století. Jak tomu rozumět?

Vysoká německá šlechta se zhruba od 13. století stejně jako jinde snažila být stavovskou protiváhou panovnické moci. Tím se vývoj v Německu nelišil od ostatní Evropy. V tom, co následovalo, šel však již vlastní, zcela odlišnou cestou. Z vysoké německé šlechty se stávali zeměpáni. Velcí feudálové říše stále více a více usilovali o takové postavení, které by posilovalo jejich nezávislost na ústřední moci. To z nich v závěru tohoto vývoje učinilo v podstatě drobné suverénní vladaře. Německo se tak stalo světem samo pro sebe, světem, který není možno s ničím srovnávat. V 18. a 19. století postrádal vznikající novodobý

německý národ vlastní stát a možnost vlastního politického života. Plejáda drobných i větších zeměpanských států, která tehdy pokrývala nynější německou geografickou a jazykovou oblast, nemohla vyhovět potřebám silného novověkého národního života.

Politická rozdrobenost říše či spíše Německa nutila i říšského panovníka, aby hledal oporu jinde než v postavení, které mu dávala jeho panovnická hodnota. Nakonec zbývalo jediné východisko, musel se chovat stejně jako ostatní vysoká říšská šlechta: být hlavou říše, ale současně také jedním z říšských zeměpánů. Jinak vyjádřeno, musel se opřít hlavně o vlastní teritorium, kde vládl svou rodovou mocí. Středověcí říšští panovníci to dlouho nemohli pochopit. A pokud se o to pokoušeli, nebyli vždy úspěšní. I to byl jeden z důvodů, proč mocný český král Přemysl Otakar II. marně sahal po říšské koruně a proč nakonec úspěšnějším byl jeho soupeř, bezvýznamný habsburský hrabě. Naopak úspěšnými byli jiní čeští panovníci, Lucemburkové, jejichž císařství se opíralo právě o země české koruny. Na jejich úspěšný nástup pak ještě úspěšněji navázali od konce 15. století Habsburkové, kteří se nedali zpočátku odradit ani zdánlivým ohrožením ze strany polských Jagellonců.

Vše, o čem byla doposud řeč, je možno popsat ještě jinak, obecněji a snad i jednodušeji. V období, které počíná vrcholným středověkem v 13. století a končí zhruba ve století 15., přechází středověký stát do nové etapy svého vývoje, kterou označujeme jako stavovskou monarchii. Středověký panovník se stále více střetává s narůstající mocí šlechty, která se chce podílet na vládě. Svými nejstaršími kořeny se stavovská monarchie nejdříve prosadila v Anglii. Naopak ve Francii se dovedla silná královská moc obhájit proti šlechtě vcelku úspěšně. Zatímco v obou zemích stavovskou monarchii posléze vystřídal panovnický absolutismus, německý vývoj šel zcela jiným směrem. Období stavovské monarchie v celoněmeckém měřítku nebylo vlastně nikdy a ničím překonáno a přešlo plynule do světa velkých i zcela nepatrných německých zeměpanských států a státeků.

Nastíněný vývoj dovršila v 17. století třicetiletá válka. Ta byla současně často vnímána jako válka německá a byla zároveň i jakousi poslední, i když v jádře spíše jen chabou příležitostí nastíněný vývoj ne-li zvrátit, tedy alespoň zpomalit či pozměnit. Není jistě bez zajímavosti, že zásluhu o to mohl mít, i když sotva uvědoměle a záměrně, Albrecht z Valdštejna – český šlechtic, který se z bezohledného ctižádostivce povznesl na říšského knížete a zeměpána. Chebská vražda tohoto úspěšného válečného podnikatele a ne již tak úspěšného vojevůdce, který se nakonec sám stal hrozbou pro císaře, odstranila v roce 1634 poněkud paradoxně právě toho, kdo se původně mohl stát účinným nástrojem

úspěšné císařské politiky proti narůstající moci zeměpánů. Tím si lze asi také vysvětlit, proč německá nacionalisticky orientovaná historiografie i krásná literatura byly ochotny spatřovat ve Valdštejnovi nadeneně jednoho z posledních možných zachránců politické jednoty říše. Viděno očima nacionalismu 19. století to ovšem znamenalo něco jiného: nešlo již o starou římskou říši, ale o politickou základnu budoucího národního německého státu.

Jak nastíněný vývoj dopadl a v co vyústil, není žádným tajemstvím. Stejně jako třicetiletá válka skončil vestfálským mírem. Ten zpečetil to, k čemu německé dějiny v rámci znovu obnovené říše římské směřovaly již od středověku – rozpadem Německa na zeměpanské státy. Ty získaly vestfálským mírem v podstatě neomezenou státní suverenitu.

K vysvětlení poslouží nejlépe poznatek, který najdeme snad v každé učebnici: podle textu mírových smluv mohli němečtí zeměpáni v budoucnu uzavírat smlouvy s cizími politickými subjekty – tedy skutečné smlouvy v mezinárodněpolitickém a mezinárodněprávním smyslu. Omezení byli jen tím, že smlouvy neměly „směřovat proti říši“. O jejich opravdu suverénním postavení nebylo již tedy ani v nejmenším možno pochybovat.

V jednom z prvních odstavců této kapitoly byla řeč o tom, jak dalece se vyplatí věnovat pozornost panovnickým titulům. Jak je možno v nich spatřovat – třeba i v rozporu s prvními dojmy – výmluvný doklad o minulosti, o mentalitě našich předchůdců. Stejně tak podávají svědectví o tom, jak byla chápána a uplatňována politická moc.

Mezi tituly vládce ve středověku obnovené římské říše, tedy mezi císařskými tituly, se od určité doby objevuje zajímavý oslavný přídomek, jakýsi atribut, mající císaře oslovit mimořádně slavnostním způsobem. Zpravidla mu příliš nerozumíme. Dokonce tím více, a není to jen laciný paradox, čím více jsme schopni mu rozumět po jazykové stránce. Císař je označován – přidržíme-li se původní latinské dikce – jako *semper augustus*. Zmíněná slova, zejména druhé z nich, významově očividně důležitější, připomene prvního skutečného císaře antického Říma: Caesarova synovce a adoptivního syna Octaviana. Ten vešel do dějin spíše pod jiným jménem, které bylo původně jakýmsi čestným titulem, pod jménem Augustus (vznešený). To je také nepochybně původní a pravý smysl onoho přídomeku *semper augustus*. Císař má být nejen „jednorázově“ vznešeným, ale dokonce *stále* vznešeným, jak to pěkně naznačuje právě latinské slovo „semper“.

Na první pohled je vše jasné. A přece stačí projít namátkou jen několik autentických historických dokumentů, abychom zjistili, že tu něco není v pořádku. Od jisté doby, zvláště pak v průběhu raného novověku,

kdy se vedle latiny počínají uplatňovat i národní jazyky, se uvedený titulární atribut začíná překládat jinak. Císař už není „vždy vznešený“, ale mezi jeho tituly se objevuje poněkud naivně znějící přídomek „rozmnožitel říše“, nebo dokonce „provždy rozmnožitel říše“. Srovnáme-li český či německý text (neboť i němčina se tu chová stejně) s latinským originálem, je právě tento přídomek překladem latinského „semper augustus“. Na první pohled jde o filologickou kuriozitu spočívající v tom, že na podkladě chybného etymologického východiska (latinské *augere* znamená „množiti“) byl vytvořen nový, snad panegyricky znějící, ale v podstatě nesprávný překlad.

V době, kdy středověk počal procházet svým „podzimem“, jak říká slavný holandský historik Huitzinga, nešlo již tolik o rozmnožování říše, ať již skutečné či pomyslné. Cílem bylo spíše rozmnožování něčeho, na čem každému říšskému panovníkovi muselo bytostně záležet nejvíce. Nejdůležitější bylo to, co upevňovalo jeho užší moc, co zvětšovalo jeho rodové teritorium, kde vládl jinou mocí než mocí říšského panovníka. Takto se stával nepochybným, i když možná nechtěným a nevědomějším „rozmnožitelem říše“. Nakolik to bylo zřejmé současníkům či nakolik o tom rozhoduje teprve náš dnešní pohled, není nutné řešit. Jde však o něco, co se bytostně dotýká i našich českých dějin: vždyť to byly právě české země, které od 14. století téměř nepřetržitě poskytovaly takovou oporu císařům, ať již v Čechách sídlili nebo ne. I krátká vláda nekorunovaného českého krále Josefa I. to znovu připomněla.

PŘEDLUŽENÁ POZŮSTALOST?

Obecně se soudí, že stát se dědicem, čili získat majetek nebo jiný prospěch, je výhodné. I závisti přitom bývá víc než dost. Dědictví však často přináší i méně příjemné důsledky, neboť dědic může také ručit za zůstavitelovy závazky. O výhodnosti pak rozhodně nelze mluvit, zvláště není-li hodnota pozůstalosti tak velká, aby mohla závazky kryt. V právníkové řeči se pak hovoří o takzvané předlužené pozůstalosti a setkáváme se s ní jak v soukromých vztazích, tak i ve světě, kde se rozhoduje o osudech států a národů.

Josef I. byl nástupcem a dědicem Leopolda I. (1640–1705, vládl od 1657), svého otce. Leopoldova vláda nebyla krátká, trvala během téměř celé druhé poloviny 17. století, právě v době, kdy se Evropa pozvolna snažila – uprostřed nových válek – zapomenout na strasti války třicetileté. Josef svého otce vystřídal bez obtíží, jako budoucí panovník neměl ostatně na vybranou; i to patřilo k vladařskému majestátu. Ať bylo jeho dědictví jakékoliv, nemělo jednotnou povahu a nebylo sourodé. Ani panovnická moc, která ho ovládala, nebyla jednotná. Josef, jako hlava římské a nyní spíše již římskoněmecké říše, vládl všude tam, kam sahaly říšské hranice. Byl ale zároveň králem českým a uherským, a nadto i pánem rodových habsburských zemí rozkládajících se na území dnešního Rakouska.

Císař byl hlavou říše. Jakou však měl moc? A jaké postavení mu zajišťovala? Vestfálský mír, který ukončil dlouhou válku, byl dosud ve středu naší pozornosti – neboť se stal velkým mezníkem v dějinách římskoněmecké říše. Tak velkým, že vytvořil zcela novou politickou a také státoprávní skutečnost. Říšští zeměpáni, stavové, kteří podléhali bezprostředně císaři, a měli proto také tzv. říšskou bezprostřednost, se nyní stali skutečnými zeměpány nejen podle jména – jako tomu bylo viceméně doposud. Byli teď nejen vládci svých teritorií, jako již po celá staletí, ale opravdovými suverénními vladaři.

Stačí jen opakovat obecně známý poznatek, že vestfálský mír jim dal to, čemu říkáme mezinárodněprávní subjektivita. Jinak řečeno způsobilost vystupovat v mezinárodněpolitických, ale zejména i mezinárodněprávních vztazích jako hlavy samostatných států. S jediným omezením – nemohou uzavírat mezinárodní smlouvy a závazky, které by je stavěly proti císaři a říši. O tom, jak vážně bylo toto omezení dodržo-

váno, každého přesvědčí průběh několika následujících let: spojenectví některých německých knížat s bourbonskou Francií, tehdy úhlavním nepřítelem habsburské moci, o tom vypovídá dostatečně.

Právnícký obsah i slova mírových smluv uzavřených ve vestfálských městech Münsteru a Osnabrücku měly jistě velký význam. Ještě více však znamenalo veřejné mínění o záležitostech, které měly mírové smlouvy řešit, a dalších věcech, ke kterým chtěly přispět. A bylo to skutečné veřejné mínění: citlivé a podbarvené nejen politicky odlišnými zájmy, ale výrazně také náboženskými poměry Německa, konfesně rozděleného reformací.

Podobu veřejného mínění ovlivňovala a nakonec i určovala intelektuální elita učených hlav. Dveře dokořán této převážně vysokoškolsky vzdělané inteligenci otevřel již humanismus 16. století, který z ní učinil novou společenskou skupinu. Obživu i ochranu nalézali její příslušníci ponejvíce v zeměpanských službách a dovedli se za to odvděčit: stávali se stále vydatnějšími pomocníky svých mecenášů.

Veřejné mínění, které tak vznikalo, nemělo daleko k náboženské a politické propagandě. Německo znovu rozdělovalo, ale také znovu a nebyvale sjednocovalo. Rozhodovala o tom síla otázek, o jejichž řešení se usilovalo a které byly na všech stranách kladeny se stejnou naléhavostí. Dotýkaly se bez výjimky povahy říše jako státního a politického celku, také ale toho, kdo vlastně v říši vládne a jakou mocí – a hledaly se konečně i zdroje této moci a její zakotvení.

Diskuse, která tak vznikala, se odehrávala na stránkách politologických či státovědeckých spisů, jak bychom řekli dnes. Vlastně ani není třeba hledat novodobou charakteristiku, literatura tohoto obsahu a zaměření dostala již dávno svoje vlastní jméno: mluvíme o ní jako o říšské publicistice.

Těžištěm všech názorů, které byly tehdy pronášeny, bylo vědomí, že se středověká římská říše, která chtěla být nadstátním útvarem, na konci středověku a v raném novověku vyžila a omezila se svým politickým významem na geografický prostor německého etnika. K tomu přistupovalo stejně důležité poznání, že se také stala politickým celkem, jehož státním zřízením byla – jak bylo již výše naznačeno – stavovská monarchie. Ta však také předpokládala jistý mocenský dualismus, rozdělení moci mezi panovníka a stavy.

Stanoviska se vyhranila již na začátku války a v její první polovině. Za vší učeneckou výzbrojí, která byla tehdy i později užívána, se skrývaly dvě krajní názorové polohy. Jedna posouvala do popředí císaře jako hlavu říše. Říšským stavům přiznávala rovněž moc ve státě, ale jen takovou, která vyplývala z jejich podílu na nejvyšší a jediné moci. Tu ztělesňoval toliko císař. (Představitelem tohoto řešení byl Dietrich

Reinking, 1590–1664). Naopak druhou polohu vyjádřilo učení, které kladlo rozhodující moc do rukou stavů, zejména do rukou jejich nejvyšší složky, kurfiřtského sboru. Císař byl jen jejím vykonavatelem: byl pouze administrátorem říše a zmocněncem stavů, v říši mohl vládnout jen s jejich účastí (tuto ideu zastával například Johannes Limnaeus, 1592–1665). V obou případech byla však říše považována za stát, jehož zřízení bylo směsí monarchických a aristokratických, tedy stavovských prvků – jednou převažovaly ty, jindy ony.

Předvečer vestfálského míru pak názorové rozdíly dále vyhrotil. Bogislav Philipp von Chemnitz (1605–1678), který se skryl za pseudonymem Hippolitus a Lapide, ve své disertaci o povaze „našeho“ římsko-německého impéria dovozoval, že nejvyšší moc v říši náleží jednoznačně stavům. Říše byla v jeho pojetí, použijeme-li tehdejší vyjadřování, „aristokracií“, tedy šlechtickou republikou, i když, jak autor připouštěl, monarchicky spravovanou (*aristocratia monarchice administrata*). Císař byl však jen jakýmsi reprezentantem a byl zcela závislý na moci a rozhodování stavovského sněmu.

Povšimněme si dobře přisvojovacího zájmena v názvu Chemnitzova spisu. Říše je „naší“ říší, římskou vlastně již přestává být, a nebo to, že je římskou, není tak důležité. Jistý stupeň ještě nerozvinutého, ale přece jen národního vědomí, které říši chtělo právě takto chápat, je tu již zřetelně vyjádřen. Stejným způsobem také nakonec vyústila řada názorů o říšském státním zřízení.

Autor, který byl více pamfletistou než učencem, byl úhlavním nepřítelem Habsburků. Viděl v nich kořen všeho zla a požadoval jejich odstranění, doslovně jejich „extirpaci“ z čela říše. Kromě všeho ostatního je to výmluvný doklad, že ani dlouhodobé střídání generací nemohlo zajistit říšský trůn jednomu panovnickému rodu, v našem případě Habsburkům. Vždyť podobný motiv se opakoval během 2. poloviny 17. století i v předvečer volby Josefa I. římským králem, kdy francouzská bourbonská politika několikrát zaútočila na habsburské postavení v říši. Soupeření obou dynastií se tak právě v této době přenášelo na půdu říše či Německa a tvořilo také přirozené pozadí mnoha tehdy uplatňovaných představ o říšském státním zřízení. Jedno však zůstávalo nezměněno: volba říšského panovníka nepřestávala být nikdy opravdovou volbou.

Vestfálský mír byl jako každý mír kompromisem a dočasně překlenul krajní řešení. Ale jen dočasně. Podobně jako nevedl k všeobecnému a trvalému pokoji v Evropě, neukončil ani výměnu názorů o tom, co říše je a jaké má státní zřízení. Nemohl to ani učinit, neboť názorový pohyb, určující veřejné mínění, získával zatím další podněty. Ty nebyly zdaleka jen mocenskopolitické, zároveň se otevíraly nové horizonty a připravovaly

val zrod novodobého německého národního vědomí. Tehdejší veřejnost, politicky a konfesně rozdělenou, tyto motivy také nově sjednocovaly. Zatím to byl ovšem cíl ne právě blízký. Pro naše sledování je významné, že jeho první projevy jsou spojovány právě s krátkou vládou Josefa I.

Nové se často prosadí tam, kde to lze nejméně čekat, také mnohdy zvláštním způsobem. Hvězdou prvé velikosti mezi učenci tehdejší doby byl Samuel Pufendorf (1632–1694), který se pro svůj akademický věhlas i pro svoje diplomatické a jiné státnické služby stal nakonec i šlechticem s titulem svobodného pána. Ovšem daleko významnější bylo, že právě on stál u kolébky racionalistického myšlenkového proudu, který později splynul s osvěcstvím. Německo i širší oblast přesahující jeho hranice ovlivnil na celá staletí. I on se zabýval „statusem“, tedy stavem či státním zřízením říše, kterou již bez váhání označil jako říši německou (*Imperium Germanicum*).

Pufendorfovův proslulý spis, který v původní podobě pochází z roku 1667, byl podobně jako jiné dobové projevy kryt pseudonymem. Užíval také ještě jinou, v té době rovněž obvyklou literární fikci cestujícího cizince, který líčí své dojmy: veronský šlechtic Severinus de Monzambano se v něm snaží vystihnout a kriticky hodnotit jakoby na podkladě svých cestovních zkušeností říšské státní zřízení. Svůj úsudek o něm Pufendorf Monzambanovými ústy vyjádřil lapidární větou, která se pak stala na dlouhou dobu slavnou: německé státní zřízení prý nelze popsat obvyklým způsobem, je to jakési neregulérní těleso, které je podobné obludě, monstru (*Germaniam esse irregulare aliquod corpus et monstro simile*).

Jsou to silná slova, tak silná, že se s nimi při podobných příležitostech setkáváme jen výjimečně. Byla to ovšem také pádná a tvrdá kritika, což mnozí vnímali, a Pufendorf učinil v následujících letech ledacos, aby ji zmírnil a vysvětlil. Jeho slova však našla ještě jinou odezvu, a ta se nakonec ukázala být daleko životnější.

Nelze-li podstatu něčeho vystihnout obvyklými prostředky, je tento jev zřejmě velice svérázného povahy. Avšak podobnost něčemu, co je téměř až obludné, co je *monstro simile*, nemusí být jen odsudkem. Může znamenat i uznání něčeho mimořádného a jedinečného. A právě to byl odrazový můstek dalších úvah, které již otevřeně šly cestou probouzejícího se německého národního vědomí. Za příznačnou lze považovat i takovou drobnost (byla-li to drobnost), že zmínka o „monstru“ zmizela z pozdního vydání Pufendorfova spisu, které vyšlo právě za vlády Josefovy v roce 1706.

V době, kdy byl Josef I. vychováván, sdíleli jeho učitelé podobné názory. Proto je také Josef I. někdy označován za habsburského panovníka, který již cítil německy ve smyslu novodobého národního vědomí.